

УДК 340.12:1:572.02

В. В. Завальнюк

ПРИНЦИП АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА У ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНОСТІ

У сучасній правовій думці все виразніше виявляються антропологічні тенденції відстоювання пріоритету особистості та суб'єктивних прав. На основі антропологічного принципу права в правових концепціях багатьох країн закріплені принципи гідного людського життя, свободи, рівності прав тощо. Ці норми виводяться з уявлення про недоторканність людської гідності як критерію права і як «людського виміру» основного закону, що і є виявом антропологічного принципу. Підтвердженням цього можна вважати збільшення кількості теорій справедливості (Ю. Габермас, Дж. Роус та ін.). Ідея людської гідності стала не лише мірилом організаційно-структурних засад, а й способом проведення демократичного процесу, становлення і вибору методу прийняття рішень.

Вітчизняні дослідники права вказують на одну з найхарактерніших ознак сучасної західної правової думки — понятійне розмежування і критичне зіставлення прав і закону. Закон не є правовим, легітимним, якщо він не узгоджений із правом. Досить помітними є також ідеологічна і практична радикалізація протилежностей «право — неправо», «право — свавілля», «людина — влада», «людина — колектив», «індивід — держава», пошуки універсальних критеріїв права тощо. Це істотно сприяло актуалізації ідей, цілей, цінностей юридичного типу, праворозуміння, відродженого природного права. Водночас, попри розмаїття й поліваріантності позицій і наукових концепцій правової думки, все ж можна вирізнити певні значущі концептуальні напрямки, властиві сучасній теорії права, які безпосередньо не використовують антропологічний принцип при побудові своїх теоретико-правових систем або суттєво обмежують його використання [1, с. 157].

Одним із таких найбільш поширених способів інтерпретації права, типів правового мислення є правовий позитивізм, суть якого — в ото-

тожненні права й позитивного права, правопорядку як системи встановлених норм та історично сформованих інститутів.

У другій половині ХХ ст. відбуваються значні зміни у тлумаченнях права і закону, в оцінках позитивного права. На цьому етапі юридичний позитивізм трансформується в неопозитивізм. З'являється ряд нових напрямків у розвитку аналітичної юриспруденції, які починають переглядати позитивістські теоретичні висновки і робити власні узагальнення, спираючись певним чином на антропологічний принцип права, хоч ще й далеко не повно використовуючи його. Вони пов'язані насамперед з іменами Г. Кельзена і Х. Харта.

Учення Г. Кельзена, безумовно, справило значний вплив на аналітичну філософію права і розуміння змісту антропологічного принципу в цьому вченні. Передусім, Г. Кельзен виходить із позицій кантівської філософії, до якої схиляє сама правова практика, як зауважує Р. Ципеліус [2, с. 18–20]. Якщо враховувати, що теорія зорієнтована на пізнання, а методологія — на спосіб організації дій, тоді стає очевидним, що правові норми служать не пізнанню світу, а регулюють поведінку людей. Це означає, що всі правові положення в кінцевому підсумку зводяться до практичних норм і, отже, до приписів щодо певних дій.

Різноманітні соціальні норми різняться на підставі ціннісних відношень. Так, норми такту та етикету не служать меті здійснення справедливості; з іншого боку, правові норми не мають ніякого відношення до правил «доброго тону». За своїм значенням вони відрізняються від усіх інших соціальних норм тим, що мають специфічну цінність саме для здійснення справедливості. Право — явище культури, тобто ціннісний факт. Право може бути несправедливим, але воно є правом тільки тоді, коли покликане здійснювати справедливість. У так званому «чистому» вченні про право Г. Кельзена [3] були повною мірою втілені кантівські правові ідеї, які ґрунтуються на антропологічному принципі права.

Найбільш повно антропологічний принцип права, на нашу думку, реалізується продовжувачем ідей аналітичного правового позитивізму Г. Хартом, який прагне суттєво посилити процес гуманізації позитивного права. Для нього вищим призначенням права і водночас його мінімальною метою є виживання людей. Це виправдовує навіть жорстокість права, яке відрізняється від моралі примусовістю санкцій. Харт ще більшою мірою пом'якшує позицію позитивізму і визначає дієвість права через «визнання», ідею згоди більшості. Право він пов'язує не з обов'язком чи абсолютною необхідністю, а з вільним волевиявленням. Г. Харт уводить внутрішню точку зору на правову реальність, яка пов'язана, перш за все, із правилами «визнання чи легітимації влади». Він виділяє дві групи правил: первинні — що встановлюють обов'язки індивідів; та вторинні — що наділяють їх владою. Серед вторинних правил виділяються: правило «визнання», завдяки якому правила поведінки визнаються такими, що мають обов'язковий характер; «правило правосуддя», що дозволяє приймати рішення із приводу порушення первинних правил

у конкретній ситуації. Ці правила виправляють недоліки правової системи, побудованої виключно на первинних правилах, а саме: невизначеність соціальної структури, статичний характер правил, а також неефективність та розмитість характеру соціального тиску, що забезпечує виконання правил.

Таким чином, аналітичний позитивізм Г.Харта несе в собі певні антропологічні риси. Правова людина Г.Харта — це вже не просто абстракція ідентифікації нормативної системи як правової. Її образ визначається аналізом універсальних принципів існування, що діють у будь-якому життєздатному суспільстві. Вони виражають «мінімальний зміст природного права», що притаманний будь-якій правовій системі. Це — «уразливість людини», що вимагає обмежити можливість застосування сили приватними особами; «примусова рівність» суб'єктів права, що робить очевидною необхідність системи взаємного стримування дій чи компромісів; «обмежений альтруїзм», що передбачає взаємну терпимість людей; «обмеженість ресурсів», що виправдовує необхідність інституту власності; «обмежене розуміння та сила волі», що обумовлює можливість добровільного підкорення правилам [4, с. 51]. Згадування цих антропологічних констант свідчить про існуючу тенденцію до все більшого врахування суб'єктивності й емпіричних умов у процесі пізнання права.

В цілому представники аналітичної філософії права безпосередньо не концентруються на концепції людини, але все ж таки імпліцитно використовують антропологічний принцип права. Образ людини тут редукований до «мислячої тварини». Людина — це істота, яка наділена здатністю розуміти адресовані їй накази, що підкріплені погрозою застосування покарання. Розум, а точніше мислення такої людини допускає формалізацію, яка знімає всі її суб'єктивні особливості. Буття людини в праві представлене логіко-розумовою стороною людської природи. Право є інструментом для вирішення індивідуальних проблем людини.

Класичні ж концепції природного права переносять акцент з існування на сутність права, аналізуючи його із точки зору антропологічного принципу. Однак вони тлумачать природне право як існуючу чисту правову сутність поруч і над позитивним правом, зміст якого абсолютно правильний і легітимний і яке для всіх людей і за всіх часів мало незмінну дієздатність. Зрозуміло, що ця точка зору неприйнятна для сучасної правової думки.

Аналіз історії правової думки, слухно зауважує С. І. Максимов, дозволяє виділити два основні підходи до розуміння природного права і його співвідношення з позитивним, а саме:

1) як сукупність апріорних моральних вимог, пропонованих до позитивного права як критична інстанція, що дає моральну оцінку позитивного права із погляду його справедливості або несправедливості (Платон, Кант);

2) як необхідну і незмінну основу чинного законодавства, що не існує поза ним; тут природно-правові принципи відшукувалися всередині чин-

ного права, що мислилося як ідея права, яка реалізується в історії (Арістотель, Гегель) [5].

Погоджуємось із думкою А. П. Кравченко, що як перший, так і другий підходи не заперечують антропологічного принципу права і в основному спираються саме на нього, адже право значною мірою представлене тут як проекція буття самої людини. Структура ж правової реальності є суперечливою єдністю природного і позитивного права. Саме тому реальне (дійсне) право є єдністю справедливості, яка становить його зміст, і позитивності, яка становить його предметно-інституційну форму. Звідси необхідними умовами дійсності права є як справедливість, так і позитивність. У цьому відношенні антропологічний принцип проявляється у самому визначенні права як вираження і закріплення в предметно-інституціональних формах регулювання зовнішньої поведінки людей на основі справедливості. При цьому правова справедливість, або природне право, не становить абсолютної реальності права, а є реляційно-смысловим феноменом. Воно є тим смислом, який проявляється й утримується у відносинах між різними суб'єктами і моментами правової реальності. У такому випадку природне право слід розуміти як еквівалент об'єктивно істинного права, принцип людського співіснування, без дії якого неможливий культурний, соціальний і технічний розвиток людини. Це принцип, що діалектично розвивається. Його дійсність зобов'язана не суб'єктивній волі законодавця, а всьому правовому оформленню заданої об'єктивної істини, і це оформлення є процесом його становлення. Дійсність права втілюється через єдність справедливості і позитивності. Справедливість є дійсною лише будучи втіленою в позитивному праві, а позитивне право дійсне тільки будучи причетним до справедливості. Природне і позитивне право взаємно вимагають і доповнюють одне одного.

Починаючи з епохи Просвітництва, теорія природного права незмінно схилилась до того, що основою права, його стрижнем і призначенням є свобода. Але не просто свобода, не свобода взагалі, а реальна свобода живої правової особи, свобода окремої автономної людини, свобода особистості, яка захищена від насильства та свавілля. Розвиток права неухильно йшов від загальних формул про свободу, рівність та братство до ідей правозаконності, до пріоритету в політико-правовому житті невід'ємних прав і свобод людини. І звідси — до формування панування гуманістичного права, основою якого є антропологічний принцип права.

Із часів Просвітництва права людини називалися «природженими», «священними», «невідчужуваними». У цьому виражалось уявлення про самоцінність та безумовну значущість прав людини. Натуралістичний термін «природжені» фіксував розуміння прав людини як таких індивідуальних правомочностей, які існують до і незалежно від будь-яких людських настанов — від усілякої практики позитивного права; вираз «священні» має секулярне значення — як «безумовні», «невідчужувані» чи, юридичною мовою, «зверх» або «над'юридичні»; автентичний сенс, який

вкладається в поняття «невідчужувані права», полягає в тому, що вони «невід'ємні», тобто ніхто і ніколи не може в людини їх відібрати, у тому числі й сама людина не може від них відмовитися [6, с. 14].

У сучасних теоріях природного права вирізняються різні підходи до розуміння права. Так, наприклад, Ф. Жені розуміє право як об'єктивно дану цінність, Ж. Дабен та А. Дьєнтрєв — як цінність, що ґрунтується на моральних та деонтологічних принципах, Ф. Селзнік — як таке, що стосується соціології, Л. Фуллер — як внутрішню моральність закону. Але найповніше антропологічний принцип теорії права реалізується в антропологічних концепціях природного права М. Міда, М. Еделя та А. Еделя. Цей принцип було покладено і в основу марксистської концепції відродженого природного права, у якій він виконує роль узагальнюючого підходу.

Серед розмаїття теоретико-правових напрямків відродженого природного права, що реалізують антропологічний принцип права у своїх системах, одне із провідних місць належить неокантіанству.

І. Кант був першим, хто в Новий час обґрунтував самостійність, унікальність і неповторність духовного світу людини, її моральну автономію [7]. Для концепцій природного права, що виникли на основі вчення І. Канта про право, основоположним є антропологічний принцип, що реалізується в даності «істинного» права лише через суб'єктивне мислення. У руслі кантівських положень про співвідношення належного і сущого, формального і фактичного Р. Штаммлер і Г. Радбрух доводять, що закономірність соціального життя людей є закономірністю юридичної форми. Під закономірностями та метою суспільного життя і розвитку вбачаються апріорні ідеї права й правові належності [8].

Неокантіанські ідеї відродженого природного права були підтримані і в Росії, зокрема П. І. Новгородцевим у роботах «Вступ до філософії права» та «Історична школа юристів». Він створив свою оригінальну природно-правову теорію, в якій спирався на антропологічний принцип права. У своїй праці «Вступ до філософії права» П. І. Новгородцев підсумовує, що розумним началом в особистості є автономне моральне начало. Моральна ідея як ідеал завжди імперативна (загальнообов'язкова). Вона існує виключно у свідомості особистості і має абсолютну цінність. У соціальних відносинах вона набуває форми природного права, незмінної ідеальної норми з мінливим змістом. За П. І. Новгородцевим, абстрактна основа природного права розкривається у моральній ідеї особистості, яка є ідеалом і ціллю самій собі і з цієї позиції оцінює політико-правову реальність. У цьому і виявляється антропологічний принцип права у теорії П. І. Новгородцева. Автономна особистість є основою ідеального суспільного устрою. Її суспільно-правовий ідеал слугує засобом і критерієм в організації правопорядку і політичних інститутів [9, с. 248].

Значний внесок у розвиток природничо-правової думки ХХ ст. зробили неогегельянці, які виходили з визначення Г. Гегелем ідеї права як

свободи. Найбільш яскравими із представників цього напрямку були Ю. Біндер, Ф. Блашке, Г. Геллер, Т. Герінг, Ф. Джентіле, Б. Кроче, М. Мюллер, І. Поенге, Е. Шпрангер, Л. Ціглер та ін. У їхніх поглядах є багато спільного і дещо відмінне, але всі вони так чи інакше використовують антропологічний принцип права. Наприклад, еклектично об'єднавши екзистенціалізм із об'єктивним ідеалізмом, М. Мюллер констатував, що розвиток права є результатом саморозвитку свободи, що виявляється в процесі усвідомлення людиною своєї сутності. На основі права формується вільне суспільне існування людей і законодавство. Е. Шпрангер відстоював ідею природного права як справедливого, що міститься у правосвідомості і виникає в результаті діалектичного розвитку духу.

Б. Кроче називає свою концепцію «релігією свободи», де свобода — найвищий закон людської історії та буття. Він обґрунтовує ідею формальної, юридичної свободи і неможливість фактичної. Зрештою, лише «меншість, яка править» (політичний клан), знає, чого вона хоче. Але, з іншого боку, він захищає юридичні права особистості. Б. Кроче стверджував, що свобода без суб'єкта — це пусте слово і абстракція. Тому обов'язковим є визнання особистісної свободи [10, с. 385].

Погоджуємось із думкою А. П. Кравченко, яка констатує, що до кінця XIX ст. ідея природного права в основному ґрунтувалася на антропологічному принципі права й розглядалася як основа і передумова досягнення загальносуспільного консенсусу — «соціального контракту». У XX ст. до природного права звертаються з метою захисту ідентичності окремих соціальних груп і конкретних людей, які виявляються під загрозою уніфікації універсалізуючою ідеєю держави. Природне право постає, таким чином, світоглядною основою принципу мультикультуралізму, ґрунтується на антропологічному принципі права, отже, ідеться не про абстраговані від реального суспільного життя правові процедури, а про саму «гущу» суспільного життя у його конкретиці, про відтворення і захист прав особистості, повноти соціального буття.

Такий «антропологічний поворот» у теоретико-правовому мисленні став здійснюватися, головним чином, на основі вчень феноменологічно-екзистенціальної спрямованості (Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, М. Шеллера, Н. Гартмана, представників юридичної герменевтики). Перш за все, це стосується різних концепцій природного права, досліджень «феноменологічної школи права» (Ж. Гардієс, Х. Азевадо, А. Троллер та ін.), теоретичної конструкції «допозитивного права» (Г. Коїнг, Х. Хубман), «юридичної герменевтики» (Й. Ессер, В. Хассемер, А. Кауфман) [11; 12]. Особливістю метаморфози такої проблеми за останнє століття є й те, що її постановка та розв'язання дедалі помітніше переходять з плану теоретико-пізнавального в екзистенційний. Унаслідок цього лінія гносеологічного дослідження, пов'язана з іменами Декарта, Канта, Гуссерля, що становила «нерв» усього комплексу розвідок з означеної тематики у галузі правознавства, у XX ст. поступово перетворюється на периферій-

ну. Значення ж екзистенційного підходу у праві, навпаки, зростає і стає визначальним. Пов'язано це також із поступовим усвідомленням необхідності обґрунтування і поширення у філософії відродженого права людського прообразу майбутнього [13].

Таким чином, представниками різноманітних напрямків відродженого природного права активно використовується антропологічний принцип права, який становить основу методологічного фундаменту обґрунтування прав і свобод людини в сучасному світі. Найбільш важливими для будь-якого дослідника у цих концепціях є питання: а) яким є специфічний характер прав людини щодо права взагалі? б) яку позицію щодо природи людини слід зайняти, щоб уможливити концепцію прав людини? Усі вони виходять із розуміння права як одного з визначальних вимірів людського буття, «природи людини». Для такого підходу характерним є осмислення прав людини як умов можливості здобуття і здійснення нею всіх інших прав, тобто умов можливості реалізації себе як людини. За своєю суттю це трансцендентальні права, і в цьому сенсі (і тільки в цьому) ідея права людини може і повинна розглядатися як ідея універсальна, що трансцендентує просторово-часові виміри людської історії та культури.

На антропологічному принципі ґрунтується й інтерсуб'єктивний напрямок у теорії права, що визначається як взаємодія суб'єктів права між собою і пов'язаний з розумінням природи людини та права, людини в праві. Суть відносин індивідів у сфері права розкривається тут за допомогою введення та інтерпретації таких категорій, як «природа речей», «правові ейдоси», «буття-в-якості» через ідею діалогу як універсальну форму буття права, ідею комунікації як основу всіх процесів та ідею життєвого світу як особливу сферу суспільного буття. Ці ідеї конкретизують антропологічний вимір права.

Інтерсуб'єктивний напрямок найповніше реалізований у феноменологічній філософії, яка значною мірою вплинула на формування антропологічного обґрунтування сучасного типу праворозуміння. Її представники визначають антропологічний принцип як вихідний та розглядають право через постійну присутність його в людському бутті. Сутність права розкривається через з'ясування сутності людини, право виводиться із внутрішнього досвіду особи, яка є учасником правового життя. Некласичні концепції права, що ґрунтуються на ідеї інтерсуб'єктивності, намагаються подолати характерне для класичної філософії права протиставлення буття та свідомості, об'єкта та суб'єкта, природного та позитивного права, довести, що право не розчиняється ні в свідомості суб'єкта, ні в об'єктивному світі, а є результатом взаємодії учасників правовідносин. Право є не силою, що тисне на людину іззовні, а способом її буття [13].

Найяскравіше ж інтерсуб'єктивний напрямок у теорії права здобув своє вираження через феноменологічну філософію, що стала фундаментом сучасних теоретико-правових шкіл. Феноменологічний напрямок

справив суттєвий вплив на формування методології антропологічного обґрунтування сучасного типу праворозуміння, провідним принципом якого і стала інтерсуб'єктивність. Він ґрунтується на: а) концепції «природи речей» (Р. Коїнг, Г. Радбрух, В. Майгофер); б) М. Шеллер та М. Гартман в основу своїх теоретико-правових систем поклали філософське вчення про цінності; в) Е. Гуссерль та П. Амселек базуються на теорії «правових ейдосів» [14].

Представники цього напрямку виходять із антропологічного принципу і проблему права вирішують через укоріненість його в людському бутті, присутність у людському житті. Питання про те, що є правом, вони вирішують через з'ясування проблеми сутності людини. Такий антропологічний підхід до права з інтерсуб'єктивістської позиції виводить право із внутрішнього досвіду людини, яка є учасником правого життя.

Виходячи із антропологічного принципу права та абсолютних цінностей соціальної етики, можна розглядати природне право на двох рівнях: по-перше, як абсолютне, що досягається в результаті апріорного пізнання, і як утілене в ідеї права, яку загалом не пізнано; по-друге, як принципи справедливості, обумовлені відповідною історичною ситуацією і отримані на базі емпіричних даних. Але в основу закону повинен бути покладений синтез природного права обох рівнів, тобто поєднання апріорно абсолютних (ціннісних) та емпірично відносних принципів. Право як певний порядок використовується всіма людьми як особами ще до того, як вони використовують його як громадяни. Інакше кажучи, право є частиною людського буття, тому правова теорія повинна в першу чергу зосереджуватися на особистості як «бутті в праві», а потім — на поверхневих явищах права.

Серед сучасних теорій обґрунтування права, що працюють у парадигмі інтерсуб'єктивності, виділяються онтологічні та неонтологічні концепції. Онтологічні концепції представлені правовим екзистенціалізмом чи екзистенціальною феноменологією (М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майгофер) [15, с. 34] та правовою герменевтикою (А. Кауфман, В. Гассемер, П. Рікер); неонтологічні — комунікативною філософією (К.-О. Апель, Ю. Габермас) [16, с. 117]. Інтерсуб'єктивістська філософія права намагається поєднати найсуттєвіші моменти об'єктивізму та суб'єктивізму. Екзистенціально-феноменологічно-герменевтична лінія філософії права — це варіант правової антропології. В якості основного свого завдання вона розглядає перспективу справедливості, тому розвиває природно-правову лінію стосовно сучасної соціокультурної ситуації і ґрунтується на антропологічному принципі.

Антропологічний принцип покладено в основу і у феноменолого-герменевтичній філософії права. За відстороненими формами об'єктивного права вона намагається роздивитися живого суб'єкта, носія дійсної правосвідомості. В образі такого суб'єкта трансцендентальне (універсальне) та емпіричне (одиничне) представлене в єдності, як єдність сутності та існування. Поняття суб'єкта найбільшою мірою відповідає

юридичному вченню про дієздатність. Суб'єкт має природні здатності до дії, яка носить ціннісноорієнтований характер. Серед ціннісноорієнтованих актів виділяються такі, які виражають сенс права. Це акти визнання. Кожний правопорядок припускає існування такого суб'єкта, буття якого невіддільне від цінніснозначимих актів, а отже, і від буття самих цих цінностей, роблячи їх життєво реальними. Акти визнання — це особливі інтенціональні акти, що виражаються в направленості на іншого, при цьому інший розглядається як цінність незалежно від міри його достоїнств, як цінність, що заслуговує гарантій захисту з боку права [17].

Таким чином, у культурно-історичних умовах ХХ ст. виникає необхідність в нових інтерпретаціях змістовної сторони права та нових способах його обґрунтування. Тенденція подальшої антропологізації та персоналізації права знаходить вираження в інтерсуб'єктивності як способі його обґрунтування. Пошуки граничних підстав права ведуться в реальності комунікативної взаємодії суб'єктів як підстав антропологічних та «життєво світових». При цьому, не заперечуючи самостійної цінності підходів, заснованих на класичній раціоналістичній моделі праворозуміння, певною мірою вдається перемогти однобічність кожного з них. Це не обмеженість розгляду права «зовні», за його зовнішніми ознаками, не обмеженість розгляду права «знизу», як такого, що вийшло з глибини актуальних соціальних відносин, це не обмеженість розгляду права «зверху», з позицій ідеї права. Це спроба розглянути право зсередини на основі антропологічного принципу як спосіб людського буття, заснований на співіснуванні суб'єктів. Це продовження лінії природного права в сучасних культурно-історичних умовах.

Таким чином, нами досліджені антропологічні тенденції утвердження пріоритету особистості та суб'єктивних прав у сучасній правовій думці. Так, нами встановлено, що в правових концепціях багатьох країн, на основі антропологічного принципу права, закріплені принципи гідного людського життя, свободи, рівності прав. Необхідно підкреслити, що антропологічний принцип яскраво виявляється у таких теоретико-правових напрямках, як неопозитивізм, теорії відродженого природного права, неокантіанство, інтерсуб'єктивний напрямок, феноменолого-герменевтична філософія права. Нами охарактеризовано прояв антропологічного принципу у кожному з наведених напрямків, особливу увагу нами приділено теорії відродженого природного права. Це обґрунтоване тим, що, починаючи з епохи Просвітництва, теорія природного права незмінно схилялась до того, що основою права, його стрижнем і призначенням є свобода, а права людини визнавалися природженими і невідчужуваними.

Л і т е р а т у р а

1. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / А. П. Кравченко. — Х., 2008. — 217 с.

2. Циппеліус Р. Філософія права / *Райнольд Циппеліус*; пер. з нім. Є. М. Причепій. — К.: Тандем, 2000. — 300 с.
3. Кельзен Г. Чисте правознавство / *Г. Кельзен*. — К.: Юніверс, 2004. — 496 с.
4. Харт Х. Л. А. Концепція права / *Х. Л. А. Харт*. — К.: Сфера, 1998. — 236 с.
5. Максимов С. И. Целевые и ценностные аспекты человеческой деятельности в сфере права / *С. И. Максимов* // Вісник Дніпропетровського ун-ту: Соціологія. Філософія. Політологія. — Д., 2001. — Вип. 7. — С. 143–150.
6. Соловьев Э. Чтобы мир до времени не превратился в ад: религия прогресса и идеал правового государства / *Э. Соловьев* // Знание — сила. — 1995. — № 7. — С. 8–15.
7. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Сочинения: в 6 т. / *И. Кант*. — М.: Мысль, 1966. — Т. 6. — С. 349–587.
8. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість та правопорядок у сучасних умовах у контексті роздумів І. Канта про автономію особистості / *Ю. Ю. Калиновський* // Філософсько-антропологічні студії. 2004. — К.: Стило, 2004. — Спецвипуск. — С. 275–280.
9. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного православия / *П. И. Новгородцев*; Ин-т государства и права РАН. — М.: Наука, 1996. — 269 с.
10. Кроче Бенедетто. Антология сочинений по философии. История. Экономика. Право. Этика. Поэзия / *Бенедетто Кроче*; пер., сост. и коммент. С. Мальцева. — СПб.: Пневма, 1999. — 480 с.; Максимов С. И. Структура правової реальності: феноменологічний аналіз / *С. І. Максимов* // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2002. — № 2. — С. 125–133.
11. Гарник О. В. Філософія права: предметна специфіка, місце та значення в системі соціально-гуманітарного знання / *О. В. Гарник*. — Д.: Вид. Дніпропетр. держ. ун-ту, 1998. — 182 с.
12. Гайденко П. П. Научная рациональность и философский разум в интерпретации Эдмунда Гуссерля / *П. П. Гайденко* // Вопросы философии. — 1992. — № 7. — С. 116–135.
13. Щербак С. І. Інтерсуб'єктивність і соціальність: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.01 / *С. І. Щербак*. — К., 2004. — 187 с.
14. Феноменологія буття людини: Сучасна західноєвропейська філософська рефлексія. — К.: Укр. центр духовної культури, 1999. — 278 с.
15. Цимбалюк М. Онтологічний аспект дослідження права та правосвідомості / *М. Цимбалюк* // Право України. — 2007. — № 2. — С. 31–35.
16. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / *С. И. Максимов*. — Х.: Право, 2002. — 328 с.
17. Кошарний С. О. Біля джерел філософської герменевтики (В. Дільтей і Е. Гуссерль) / *С. О. Кошарний*. — К., 1992. — 123 с.

А н о т а ц і я

Завальнюк В. В. Принцип антропології права у теоретико-правових дослідженнях сучасності. — Стаття.

У статті досліджені антропологічні тенденції утвердження пріоритету особистості та суб'єктивних прав у сучасній правовій думці та встановлено, що в правових концепціях багатьох країн, на основі антропологічного принципу права, закріплені принципи гідного людського життя, свободи, рівності прав. Виявлено, що антропологічний принцип яскраво виявляється у таких теоретико-правових напрямках, як неопозитивізм, теорії відродженого природного права, неокантіанство, інтерсуб'єктивний напрямок, феноменолого-герменевтична філософія права.

Ключові слова: принцип антропології права, особистість, неопозитивізм, теорії відродженого природного права, неокантіанство, інтерсуб'єктивний напрямок, феноменолого-герменевтична філософія права.

А н н о т а ц и я

Завальнюк В. В. Принцип антропологии права в теоретико-правовых исследованиях современности. — Статья.

В статье исследованы антропологические тенденции утверждения приоритета личности и субъективных прав в современной правовой мысли и установлено, что в правовых концепциях многих стран, на основе антропологического принципа права, закреплены принципы достойной человеческой жизни, свободы, равенства прав. Выявлено, что антропологический принцип ярко проявляется в таких теоретико-правовых направлениях, как неопозитивизм, теории возрожденного естественного права, неокантианство, интересубъективное направление, феноменолого-герменевтическая философия права.

Ключевые слова: принцип антропологии права, личность, неопозитивизм, теории возрожденного естественного права, неокантианство, интересубъективное направление, феноменолого-герменевтическая философия права.

S u m m a r y

Zavalniuk V. V. Principle of anthropology of law in theoretical and legal fields of modernity. — Article.

The article studies the anthropological trends approval priority of the individual and subjective rights in modern legal thought and found that in many countries, legal concepts, based on the anthropological principle of law, enshrined the principles of decent human life, freedom, equality. Revealed that the anthropological principle evident in these theoretical and legal fields as neo, revived the theory of natural law, Kantianism, intersubektivnoe direction phenomenological-hermeneutical philosophy of law.

Keywords: Principle of anthropology of law, individual, neo, revived the theory of natural law, Kantianism, intersubektivny direction, phenomenological-hermeneutical philosophy of law.